

DELEATUR

Kőbányai János

A „JÁRKÁLJ CSAK, HALÁLRAÍTÉLT!” – ÉRZÉS KORSZAKA

A MAGYAR TÁRSADALOM A HOLOKAUSZT
KÖLTÉSZETE TÜKRÉBEN

Mielőtt az előadásomba kezdenék, amelynek központi eleme az irodalom szerepe, illetve e szerep pótolandó hiánya a történetírásban – e meghatározó nézőpontot magamra is vonatkoztatom. Hiszen az itt kifejtendő álláspontom szerint: a hely, az idő és a még kevésbé megfogható, de annál lényegbemarkolóbb érzelmek kivájta meder irányítja minden elbeszélés sodrát.

Ez alól az elbeszélő mint szereplő sem vonhatja ki magát.

Nem rejthetem el, hogy meghatottan szólalok meg a Magyar Tudományos Akadémia épületében, a tudós testület közössége előtt – életemben először. Ez az intézmény szimbolizálta leginkább a magyar zsidók honfoglalását vagy a honba érkezését, a szellem és a tudomány területén – tehát nagyon is általánosítható érvénnyel. A reformkori alapítású szellemi központ már 1843-ban felvett tagjai közé zsidót épp a magyar társadalom előtt álló zsidóemancipáció programját bátorítandó, és a későbbiekben is élen járt a zsidók befogadásában, azaz: szellemi energiáik magyar kultúra humuszába szervítésébe – ellentétben az állami közigazgatáshoz kötött egyetemekkel. Azonban ez az intézmény megtestesíti a nemzet testéből való végzetes „kiszántást” is, hiszen a Horthy-kor hajnalán a zsidó tudósok nagyszámban hagyták el az országot, nem jókedvükből – ama „kettős kivándorlás” során –, majd a Magyar Tudományos Akadémiából is megkezdődött a kirekesztésük, hogy megannyi magyar-zsidó tudós osztozzon az egész magyar zsidóságra mért sorsban. Ha nem is e konferencia egyik elő-

adása témájaként, de maguk e falak is idézik itt és most az időnek ezt a többdimenziós kontextusát.

S persze meghatottan kezdek az előadásomba, nemcsak, mint akadémikus tanulmányaiba későn kezdő egykori zurnaliszta, író és szociográfus, hanem mint az életét a magyar-zsidó kultúra emlékezetének szentelő folyóirat-szerkesztő és könyvkiadó is.

*

A megszólalási lehetőségért hálából vagy hálátlanságból rögtön a debütálás alkalmával szeretném kitágítani a történettudomány műfaji vagy metodológiai határait. Megtalálni a mezsgyét nemcsak a történettudomány és az irodalomtudomány között, hanem azt a módszert, amely az irodalom anyagát képes integrálni a történettudományba, annak meghatározó forrásaként. Felmutatni a médiumot vagy mérőeszközt, amely olyan alapvető jellemzőkkel képes kiegészíteni egy-egy kor képét, mint például a levéltárak adatsorai, parlamenti ülések jegyzőkönyvei vagy a statisztikai hivatal sokoldalú mutatói. Ugyanis az irodalom alkotásai mindezeknek a koncentrált, sűrített, s ami lényegesebb: *érzelmi* adathordozói. Nincs, ami jobban hozzátartozna az emberhez, mint az érzései, tehát a történettudománynak is meg kell érzékítenie ezt a valóságanyagot a maga elbeszélésében.

Az irodalomtudomány persze eddig sem nélkülözhetette a történettudomány eredményeit. Egy-egy epikai teljesítmény háttérét tanulmányozva – legtöbbször az esztétikai érték és a történelmi igazság közös eredőire kérdezve – a történettudomány elbeszélését hívják segítségül. Egy-egy lírikus életműve nem értelmezhető a körülötte zajló eseménysor be- és visszacsatolása nélkül – vajon Vörösmarty kései költészete értelmezhető-e az 1848-as szabadságharc bukása és az abszolutizmus korának átható ismerete és elemzése nélkül? Mindennek a fordítottja viszont ritkán fordul elő – noha egy-egy regény (az ún. szövegirodalmat leszámítva) meghatározó tanúja a kornak –, különösen, ha mozgósítjuk hozzá az irodalomtudomány hagyományos eszközeit: a regény írója portréjának megrajzolását vagy a recepció-történet feldolgozását.

Most még tovább rugaszkodok. Nem a történettudománnyal szerintem egyanyagú és hasonló szerkezetű epikával, hanem a lírával szeretném a konferencia témáját továbbárnálni. (Egy zárójel erejéig még az epikánál maradva: a magyar irodalomnak nincs a holokauszt előszobájának tekinthető, első világháborúról szóló meghatározó regénye, s a másodikról pedig

még inkább nincs. Ugyanakkor a zsidók ellen viselt háborúról, a holokausztról még Nobel-díjjal kitüntetett elbeszélés is született. E jelenség elvezet a holokauszt társadalmi recepciójához is, ami szerintem elsődűen a történettudomány feladata.)

A zárójeles közbevetéssel már megérintettem – még epikai oldalról – az előadásom tárgyát, amelyet az előadásom címe is nyomatékosít. Kik érzik és homogenizálják ezt a Radnóti Miklós által egy verscímbe és verssorba tömörített nemcsak érzést, hanem nagyon is konkrét egzisztenciális állapotot?

A költők. Ők, akik a Bibliáig visszanyúló hagyományok szerint látnak, sőt: előrelátnak. (A próféta héberül: *roe*, 'látó'-t jelent.) S szintén a Bibliában leírt jelenség, hogy ők *inkább* látnak, mint mások. Előttük ugyanis nem homályosul el hamis illúziókká a történelmi tér, mint a tömegeknél vagy a vezetőiknél – legyenek azok vallásosak vagy világiak. S mivel az igazság és annak megérezkítése esztétikai kritérium is, ezt az igazságot hirdetik vagy engedik fölszabadulni a lelkükből – s ezzel a módszerrel nemcsak egyéni sorsukat, de magát a környező világ állapotát is alkotásaikba emelik. Mint például Radnóti Miklós, aki a természeti képből kibomló versében egy kurtasorban a legegzaktabban összefoglalta a világ, s jelesül a magyar világ állapotát – amit a vers fontos tartozéka, az alatta álló évszám is nyomatékosít: 1936. „Zsugorodj, rettentő világ!” A *zsugorodás* szó hordozza a folyamatot is, amelyben az élet lehetőségei fokozatosan összeszűkülnek.

Mikor indult el ez a „zsugorodási” folyamat? Mettől meddig tartott? A történelem korszakolásáról van szó – ami éppen a jelenlegi történelmi viták középpontjában áll. Fókuszálva: mikor indult a Horthy-korszaknak az a tulajdonsága, amely a holokauszthoz vezetett? S egyenes volt-e ez a folyamat, ami az apokaliptikus pusztításba torkollott? Az előadásomnak pedig az a kérdése, hogy alkalmasak-e vitás pontok eldöntésére vagy árnyalására az e korszakban keletkezett lírai alkotások?

*

Egyetlen magas színvonalon alkotó lírikus életművéből – mint folyamatból – is desztillálható és nyomon követhető a korszak, amit a költő a maga szubjektumán keresztül felszív, és önreprezentációjába szervít az őt körülvevő kor ún. objektív viszonyaiból és levegőjéből. (Egy Balassi-, Petőfi-, Ady- vagy József Attila-monográfia hiteltelen, ha nem olvasható egyúttal a korszak reprezentatív rajzaként is.) Hiszen a költő – a sámánoktól és

prófétáktól eredő közösségi-társadalmi funkciója és pozíciója folytán – az a médium, amely arra hivatott, hogy primer módon megjelenítse és értelmezze az általa megélt valóságot. Ezért ezek az egykor a saját korukat megérettítő, az azokból kinyert szellemi szubsztanciák s a rájuk válaszoló művek ugyanúgy történelmi dokumentumoknak számítanak, mint a politikusok vagy a politikai írók publicisztikái. (Ady Endrénél ez a két műfaj az azonos funkciók okán egybe is olvad.)

Még mindig az epikai résznél, azaz a szereplők tárgyalásánál maradván – ami ebben az esetben, mint meglátjuk, egy kollektívum lesz –, meg kell vizsgálni és indokolni, hogy miért a magyar irodalom zsidóként azonosítható képviselőinek önreprezentációja vetíti előre a holokauszt képét? Miért az ő közvetlen tapasztalataik érzéktetik meg ezt az eseményt? Sőt: miért az ő másod- és harmadgenerációs emlékeiket foglalja le ez a trauma? Hiszen teoretikusan elképzelhető, hogy nem zsidó írók is előrelátják, később valamilyen módon tapasztalják és műveikbe transzponálják a holokauszt apokalipszisét, majd végzik a gyászmunkáját. Hiszen a „kiszántás” folyamata Magyarországon, s főképp: a magyar társadalomban zajlott. Más fogalmak között, érdemes-e – a „politikai korrektség” ellen vétő-e? –, ha a magyar költészetet (irodalmat) felosztjuk zsidókra és nem zsidókra egy ilyen katasztrófa előérzetével, megérettítésével és emlékezetével kapcsolatban? Az előadásom kereteit meghaladná, hogy a magyar költészet kénytelen-kelletlen nem zsidónak nevezett része mivel volt elfoglalva a két háború között s a holokauszt idején. (Ezt a távol- vagy kívülállást több érintett pályatárs, a legélesebben Reichard Pirooska és a Radnótihoz hasonló halált halt Fenyő László – mindketten a *Nyugat* legbelső köreiből – fel is vetették az 1940-es évek első felében.)

Mielőtt Komlós Aladár az e tárgyban sokszor említett – igaz, csak általam, mert én bújok a védelme mögé – eligazító definícióját idézném, az is szempont lehet a sokak számára vitatott elkülönítésre, hogy empirikusan bizonyíthatóan csak zsidó költők érezték és emelték költészetük anyagába a „járkálj csak, halálraitélt” igencsak egzisztenciális állapotát. Lehet, azért, mert csak ők voltak halálra ítélve. Ami legalábbis megfontolandó érv az elkülönítés szempontja mellett. Annál is inkább markánsan megvilágító adat, mert fényt derít arra, hogy a társadalmilag és kulturálisan sokrétűen strukturált zsidó etnikum milyen mértékben volt integrálva a magyar társadalomban. S tovább fókuszálva a tárgyunkra, arról is tudósít, hogy az ún. Horthy-rendszer – a versek keletkezésének ideje – milyen félreérthetetlen „üzenetet” sugárzott társadalmilag zsidóként azonosítható tagjai számára.

A holokausztnak ezt a reprezentációját egy paradoxonnak tűnő jelen-ség kibomlása és megtestesülése folyamatában kell vizsgálnunk. (De hi-szen a magyar zsidóság lényegének éppen e paradoxon rettenetes szépsé-ge a kulcsa!) Ugyanis a „járkálj csak, halálraítélt” érzés magyar nyelven megvalósított költészete – az esztétikai színvonal és az apokaliptikus igazság megérzékítésének oly megrendítő harmóniája – a magyarságból történő legradikálisabb kitaszíttatás és elpusztíttatás mozzanatában következett be.

Az imént idézett Radnóti Miklós példája abból a szempontból is meg-világító, hogy a jelentős költő szempontjából vékony és hamar lepattogzó zománc az a fejlemény, hogy a költő élete különböző szakaszaiban minek vallotta magát. Ugyanis a költő, ismétlem, nem a viszonylag modern ér-telmiségi vagy ideológiahordozó funkcióinak beteljesítője, hanem a tradi-cionálisabb sámáné vagy a prófétáé. Ezért volt képes meglátni a magyar történelem viszonyai és díszletei mögött magát az ember történetét: az apo-kalipszist.

Ha a holokauszt a magyar történelem – most az előjelétől függetlenül – kiemelkedő mozzanata, akkor legalábbis kérdés, hogy miért nem érintet-te ez meg a nem zsidó magyar irodalom képviselőit? Persze, nem a baráti szolidaritás kinyilvánítása, nyilatkozatok, évfordulós beszédek, nekrológok, hanem a magasköltészet szintjén. Ez fájdalmas következtetések levonására ad alkalmat – feltehetően ez az oka a kérdés megválaszolása előli kitérés-nek. Ha innen, a tudományos fellegvárból kipillantunk a mai emlékezet-politikai kálváriára, le kell szögezni, hogy a nemzet szellemének a letéte-ményesei elsősorban a költők, s nem az értelmiségiek társaságát feltűnően kerülő politikusok és bürokraták. (Arany János *Az örök zsidó* című verse a mai érvénnyel fogalmazta meg a zsidó egzisztenciális és lelki kondícióit; Ady *A bélyeges serege* óta senki nem nyilvánította ki teljes szolidaritását a magyar zsidósággal – ez a vers – tanúja vagyok ennek – Galileától a Negev-sivatagig ma is él és vigasztal.)

(S még egy zárójel: A szerintem a holokauszttal megtévesztően párhuzamban emlegetett Trianon-traumával kapcsolatban fordítva nem működ-ne ez a szétválasztás – ez is jellemző paradigma –, ugyanis versek közti bú-várlásaim azt bizonyítják, hogy a zsidóként azonosítható költők – jelentős részben ugyanazok, akik érezték és megérzékítették a „járkálj csak, halál-raítélt” fenyegetettségét – „százalékos arányukon túl” siratták el, követel-ték vissza az elcsatolt magyar területeket.)

Mint fentebb állítottam, egy-egy jelentős sámán-próféta költő egyéni életműve is bizonyító erejű lehet egy-egy történelmi kor jellegének megha-

tározására. Radnóti Miklós az egyetlen kanonizált magyar költő, aki meg-
érzékítette a holokauszt tapasztalatát, mégpedig a fenyegetően növekvő
árnyékától a megörökítés emberileg legvégső lehetőségéig – sőt, a *Bori no-
tesz* sorsával, a testnedveivel átitatott papírlapokon, még azon túl is. Ugyan-
is – ezzel is egyet kell értsenek a holokauszt-kutató és -interpretáló kollé-
gák –, ha létezik a magyar köztudatban imázs a magyar holokausztról mint
elbeszélésről, az e költőnek s recepciójának köszönhető.

Hát még milyen bizonyító erejű tételtem igazolására, ha a kor jellegét
közel száz költő egybehangzó tanúságára alapozom. Ez a minta már egy
mai közvélemény-kutatásban is szignifikáns mennyiség. Sietve be is húzó-
dom a Komlós Aladár-i definíció védősáncai mögé. Őt hívom segítségül
– milyen közegből rekrutálódik a csoport, amely a Horthy-korszak való-
ságáról egy kardinális témában igaz és mély ismeretet közvetített számunk-
ra. Ugyanis a líra médiuma az egyedüli, amely képes feltárni a tudat alá
szorított és fojtott tapasztalatokat és a „kollektív archetípusokat” is.

Komlós Aladár írta *Egy megírandó magyar-zsidó irodalomtörténet elé*
című esszéjében – egyébként az idézett Radnóti-vers keletkezésének az
évében, 1936-ban:

„Az igazság az, hogy van egy szűkebb és tágabb értelemben vett zsidó-
kérdés, s a tágabbhoz Isten, haza, szerelem is hozzátartozik. Ebben az ér-
telemben a »zsidó lélek hömpölygésén« nemcsak a népi szolidaritás kife-
jeződését értjük, hanem annak az egész érzés- és szemléletmódnak a kife-
jezését, amely a zsidót többé-kevésbé jellemzi, s amely Istenhez és em-
berekhez, államhoz, nemzethez, családhoz való viszonyában egyaránt ér-
vényesül. E lélek nyilván nem szűnik meg hömpölyögni akkor sem, ha az
író fél leírni a zsidó nevet. Áradása erejének az a feltétele, hogy az író me-
részen és mélyen merítsen magából: ez pedig nem attól függ, hogy nyíltan
vállalja-e a származását a művész, vagy bujkál a megvallása elől, nem attól
tehát, hogy jó zsidó-e vagy sem, hanem attól, hogy jó művész-e. Ebben az
értelemben elképzelhető, hogy egy hitehagyott zsidó lírikus esetleg zsi-
dóbb költészetet termel, mint egy hétpróbás, lelkes zsidó, feltéve, ha na-
gyobb mértékben van meg benne a döntő művészi képesség, hogy alkotás
közben hú tud lenni lényre rejtett árnyalataihoz és rezzenéseikhez. A zsidó
irodalomhoz tehát minden zsidó származású íróhoz hozzá kell számítanunk,
tekintet nélkül arra, hogyan találta jónak elintézni a származásával adódó
problémákat. [...] A zsidó társadalmi helyzete, ami különbözik, s még-
hózzá kétezer esztendő óta, más népek helyzetétől, s ez teljesen elegendő

arra, hogy a zsidóság érzés- és szemléletmódjának sajátos vonalát megmagyarázza.”

A talán körülményes felvezetést az indokolta, hogy szokatlan tárgyat és szokatlan médiumot igyekeztem becsatornázni a történettudomány forrásai közé. Ezek fölvázolása után már könnyen és rapid módon fektetem le a tételtem:

Az 1919 ősztől kezdődött, és a magyar zsidóság döntő része deportálása után, 1944 októberében beveződött Horthy-rendszer egész tartama alatt a magyar zsidó költők abban a tudatban „járkáltak”, hogy halálraítéltek. E fenyegető érzés alól a hosszú korszak egyetlen szakasza sem volt kivétel. Ennél láttatóbb tükrét nem ismerem, ami e rendszer „zsidópolitikájának” a jellegéről tudósítana – annál is inkább, mivel a vizionált ítélet végrehajtása be is következett. (Amit a líra nyelvén elmondtak, azt a következőképpen lehet az epika nyelvén elbeszéléssé rendezni: Az 1919 ősztől 1944 ősziéig regnáló rendszer és még inkább annak a társadalma a zsidókat fokozatosan ki kívánta iktatni a magyar univerzumból. Ameddig a zsidók gazdasági szempontból hasznosnak mutatkoztak, addig tűrte jelenlétüket, de utána mint egy kifacsart citromot óhajtotta elhajtani – teljesen mind egy, hova, nem törődve a leve nélküli test további sorsával. Ennek poétikusan kerek példája a kamenyec-podolszkiji eseménytörténet, a mai interpretációs kísérletével együtt – köszönet érte, s ezt minden irónia nélkül jegyzem meg, a kolléga figyelemfelhívó akciójának, ha nem is e szándékkal tette.)

Éppen azért, mert ez a holokauszt-apokalipszis eljövételéről, majd tapasztalatáról, sőt: az embertörténelmi jelentőségéről szóló ismeretegyüttes a komolyan nem veendő kulturális erőterben keletkezett és reprezentálódott, éppen ezért kell a legkomolyabban venni – a be is következő pusztítás ismeretében. (A tradicionális, el nem idegenedett társadalmakban a sámánok és próféták üzeneteinek valaha egzisztenciális funkciójuk volt.)

Mindennek a kollektív tudatból kinyerhető ismeretegyüttesnek az érvényét tovább fokozza, hogy a legkülönbözőbb „kulturális erőterekhez” (szociális, társadalmi és művészeti irányzatokhoz) tartozó, és a legkülönbözőbb nemzedékek, tehát a zsidó emancipáció még friss emléktől a legkülönbözőbb távolságra állók, sőt: a legkülönbözőbb vallású költők egyöntetű tudás-tanúságáról van szó.

Hogyan jutottam a tétel bizonyító anyagához? Itt a sora, hogy beszámoljak a kutatásról, amely ehhez az eredményhez vezetett.

Talán fellengzős kutatásnak nevezni – inkább egy könyvkiadási projekt nem várt hozadékának.

Aminek azonban van egy, éppen a holokauszt idejéhez igen szorosan kötődő előzménye. 1943-ban jelent meg a *Száz év zsidó magyar költői* című antológia. Az OMIKE (Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület) Kultúrtaácsa van kiadóként feltüntetve, de gyakorlatilag a hitközség pénzén, a kulturális előljárója, Csergő Hugó irányításának köszönhetően jelent meg. Az anyag összeállításában és az emelkedett, tudós, fejezet-felvezető esszék írásában a Zsidó Gimnázium tanárai vitték a főszerepet, akik egyúttal – ez az egyezés külön konferencia témája lehetne – a *Nyugat* vezető kritikusai is voltak: Komlós Aladár, Turóczi-Trostler József vagy a Babitscsal egy tankörből induló, szintén a *Nyugat* első generációjához tartozó költő és fordító – az Auschwitzban meggyilkolt – Mohácsi Jenő voltak. (Közismert a neve? Neki köszönhető Madách *Az ember tragédiájának* modern, színpadokon is játszott német fordítása.) Ez az antológia a halál, a magyar zsidóság pusztulásának biztos tudatában kívánt nyomot hagyni – a költészet médiumán keresztül. A versgyűjtemény szintén a pusztulás távlatából korszakolja, oly finom és tudományos pontossággal a magyar zsidók jelenlétét a nemzet agyközpontjában: a költészetben. „Az első” (Komlós Aladár), „Kiss József és kora” (Rubinyi Mózes), „A „Nyugat” korszaka” (Turóczi-Trostler József), „Az újak” (Mohácsi Jenő). Nem lehet eléggé nyomatékosítani, hogy a hitközségi kiadvány a beérkezés-beérés, azaz a klasszicizálódás korát, két évvel megszűnte után, a *Nyugatban* mint zsidó meghatározottságú erőterben kívánta megörökíteni. Az 1943-ban megjelent kötet sok szereplője már egy év múlva nem volt az élők sorában. (Lehet, a megjelenés évében sem, de erről a szerkesztőknek nem lehetett biztos tudása.) Különösen az utolsó fejezet, „az újak” szereplői között kaszált a halál, mert őket érintette leginkább a munkaszolgálat „mozgó vész-tőhely” intézménye. S ugyanennek a fejezetnek a névsora – hasonlóan a *Nyugathoz* – a legkevésbé volt köthető a zsidó kulturális térhez, hanem inkább átfogta szinte az egész magyar szellemi spektrumot – a konzervatív fórumoktól a társadalmilag vékony, de benne annál inkább széles zsidó részvételt mutató baloldali szegmensig. Számos olyan fiatal költő nevét találjuk itt, akikét sehol máshol, mert noha letettek már köteteket az asztalra, a zsidókat érő kirekesztés miatt recepciójuk nem történt meg – majd szintén fiatalon történt elpusztításuk miatt nem gondoskodhattak nevük és munkájuk megörökítéséről. Lehet, azért is, mert családjuk vagy élettársuk is hasonló sorsra jutott a magyar holokauszt más fejezeteiben, a deportá-

lások vagy a budapesti nagy embervadászat során. Az antológia végén eligazító életrajzi jegyzetek mintha szántsándékkal kívánnának nyomjelzőket kitenni: Ugyanis a fõnt említett okok miatt számos, az OSZK-ban sem található verseskötet egyetlen bibliográfiai adata itt található – ez alapján már lehet utánuk vadászni antikváriumokban. Nem egy szerzõ más lexikonokban fel nem lelhetõ születési adata is csak ide vésetett fel, mint egy elõre felállított sírkõre – hiszen 15 évvel a *Magyar Zsidó Lexikon* kiadása után vagyunk, ami után felnõtt egy új zsidó értelmiségi nemzedék.

Mag a válogatás a magyar *neológiai*nak abba az egy évszázadra tehetõ kompenzációs hagyományába illeszkedett, amely a magyarsághoz való feltétlen hûséget, az egyoldalú, viszonzatlan szerelmet domborította ki. „... elsõ ízben mutatja be egy századra kiterjedõen költészetünk legszebb értékeit, bizonyoságául annak, hogy a zsidó magyar költõk rendületlen ragaszkodással hazájuk, mélységes hûséggel vallásuk iránt, egyúttal a magyar irodalmat is sok új és friss színnel is gazdagították” – ahogy ezt a hitközségi szponzor elõszavában kiemelte. Ez az attitûd az „újaknál” – akiket csak egykét verssel reprezentáltak, mintegy felsorolásszerûen – kevésbé érvényesülhetett. Minden sorukat áthatotta a közeli halál biztos tudata. Ez magyarázható a fiatal kor érzékeny és elõítélet-mentes pszichológiájával, de azzal is, hogy elejétõl végéig a Horthy-kor zsidókat elutasító atmoszférájában szocializálódtak. Hozzájuk már nem értek el a reformkor reményteljes ígéretei vagy mítoszai, s csak hírbõl ismerték a Monarchia prosperitását és viszonylagos toleranciáját. (Vajon mondanak ezek a nevek valamit ma? Pásztor Béla, Kelen László, Zsigmond Ede, Bertók Sándor, Vetõ Miklós, a *Nyugaton*, a *Szép Szóban* vagy a *Korunkban* publikáló költõk, hogy csak néhányukat említsem – szerintem Radnóti színvonalán, az õutána következõ nemzedékbõl.)

A *Száz év zsidó magyar költõi* antológia 100 költõjét, mint egy roppant adatbázist tekintve – csak Radnóti Miklós és Füst Milán hiányzott belõle, szintén ismert, s Radnóti esetében jól diszkusszált okok miatt – arra gondoltam, hogy megismétlem ezt az antológiát – elõször *A magyar-zsidó költészet 150 éve*, majd – egy ismert antológia címére hajazva – *Két évszázad magyar-zsidó költészete* cím alatt. Az volt a tervem, hogy megnézem, hogy csak ilyen hûségnyilatkozatból állt-e ez a teljesítmény és nyomot hagyás? Kiegészítve persze a holokauszt vízvázlatzója után született költészettel – ami érvényesen nem is igen lehetett más, mint a holokauszt direkt vagy indirekt gyászunkája.

A magam tanulmányaiból – különösen a PhD-dolgozatom tapasztalatai alapján – az ötlethez még azt tettem hozzá, hogy a verseket nem verseskötetekben kerestem, hanem folyóiratokban, újságokban, évkönyvekben és antológiákban. (Persze, a köteteket is a kezembe vettem.) Nemcsak sokkal bővebb mintához jutottam így – egy antológiába kiválasztásnak ezer szempontja van –, de feltárult az a meglepően sokrétű kulturális erőter is, amelyekben ezek a versek megjelentek, ugyanis a versek megjelenési helyei és évszámai valóságos epikai keretet nyújtanak a líra valóságon túli tartalmának. Ez a látélet egyébként hathatós bizonyítéka a magyar zsidóság mély beágyazottságának a magyar társadalomba. Például ki gondolta volna, hogy a konzervatív s dzsentrinek is aposztrofált *Új Idők*ben szinte a *Nyugat*éval vetekedő volt a zsidó jelenlét (s persze a tőke) – itt még 1944-ben is jelent meg Radnóti-fordítás vagy Zelk Zoltán-vers. De itt hasznosíthattam a már a disszertációmban feldolgozott megfigyelést, hogy a magyar zsidóság orgánumainál miért nem lehet az univerzális-felekezeti kulturális teret elkülöníteni, ahogy a keresztényekében igen. A *Múlt és Jövő* és a *Nyugat* szerzőinek feltűnő egyezése indított e kérdés tanulmányozására. A versek kiválogatásánál az volt a szempontom, hogy az esztétikai értékén túl hordozzon zsidó problematikát, vagy egy igen tág értelemben vett zsidó vonást, ami a zsidóságnak a magyar társadalomban vett funkciójából is levezethető. (Pl. a nagyvárosiasság, de Szilágyi Géza és Erdős Renée erotikus költészete is azért kaphat itt szerepet, mert az Adyt is fölszabadítóan megtermékenyítő hangvétel szintén egy zsidó szín- és hanghozzáadás volt a magyar líra, illetve a közízlés kialakulásának elbeszélésében.)

Mondanom sem kell, mennyire maga alá temetett ez a projekt – többszöri rostálás után majdnem másfél száz költőtől majdnem kétezer verset gyűjtöttem be.

A holokauszt hetvenedik emlékévének közeledtén arra gondoltam, hogy részint értékesítve a befektetett munkát, részint kissé tehermentesítendő ezt a roppant gyűjteményt – célszerű kihalászni belőle és külön kötetbe rendezni *A magyar holokauszt költészetét*.

De mikortól számítható a magyar holokauszt? Az *-ig*, a végpont legalább világos. A tényekben – de a lelkekben? (Ez is egy külön konferencia témája lehetne.)

Azt gondoltam, egyszerű feladat lesz. Csak ki kell válogatni – mivel a történész kollégák hű és figyelmes olvasója vagyok – az 1938 márciusa után keletkezett verseket, s azokban keresni az utalást, a hangulatot, ami viszsztatükrözi a – hová is tartó Magyarországot?

A második világháborúba? Arra lehet, hogy alkalmas a „győri beszéd” s annak az évszáma mint határkő. Azonban a magyar zsidókat egy másik háborúban, Lucy S. Dawidowicz elnevezésével: *The War Against the Jews*, a zsidók elleni háborúban pusztították el – neve: holokauszt. Ennek az előkészítő szakasza mikor kezdődött el Magyarországon? Ez az antológia-szerkesztő s a jelenlegi, a Horthy-kor szakaszairól vitázó történészek kérdése.

A kérdésben bennerejlik a válasz. Ugyanis két háborúról van szó. A második világháborúba sodródó Magyarország célja: visszaszerezni a trianoni békeszerződéssel elvesztett területeket – és erre mozgósítani az ország gazdasági, társadalmi, sőt: tudatra ható, tehát kulturális erejét. Ez lépett az 1938-as Darányi Kálmán-beszéddel a felgyorsult és effektív cselekvésekben megnyilvánuló szakaszába. A zsidók elleni háború magyar frontja is a Horthy-korszak elején indult, ennek a célja abban foglalható össze, hogy végrehajtsa az ún. „örségváltást”, megszabaduljon a Monarchia – szintén a nemzeti függetlenséget veszélyeztető – örökségétől: a zsidóktól, akik túlzott szerepet vittek a nemzet életében mindenhol, aminek köze volt az oly stratégiainak számító modernséghez. A Horthy-rendszer véres zsidóellenes pogromok s késsel vágható sűrűségű antiszemita atmoszférában fogant, ami aztán a végét is jellemezte. Ahogy már a csecsemő arcán észre lehet venni a majd belőle fejlődő felnőtt arcvonásait, úgy határozta meg a Horthy-rezim későbbi, ún. „konszolidált” szakaszát is ez a zsidóktól megszabadulni vágyó fundamentális attitűd. A célkitűzés, amely ugyanúgy határozta meg belpolitikáját, mint a külpolitikáját: a Trianonban elvesztett területek és magyar népesség visszaszerzése. Feltehetően ez az oly igaztalanul párhuzamba állított jelenség igazi s oly leleplező eredője. Ezt még ma sem egyszerű észrevenni. S még kevésbé a korszak jelen idejében. Azonban van a társadalomnak egy membránja, amely érzékeli, látja és meg is jeleníti e korszak valódi arcát. A költészeté.

Amikor ezt olvasni Balázs Bélától 1919-ben *Emigrációs karácsonyi ének* című versében (*Bécsi Magyar Újság*):

*Magyar pusztán téli szél vág.
Tűzhelyünket kioltották
És fekete minden ablak.
Nézzél csillagot magadnak.*

*Már tudnék élni néha nap,
Sok súlyos árnyék széjjeloszlott,
Halálüvöltés, szégyenoszlop:
Néhány kivérző pillanat.
Bár testemen szakadt a gyolcsing,
S a csizmám sem kordován.
S zuzosszobábon ér a télvég,
Sokszor mégis, mégis csak élnék:
De felsőhajt Orgovány
S felém sok régi, néma holt int...*

S a legáltalánosabb érvennyel, szinte a holokauszt szót – égőáldozat – lefordítva és tartalommal megtöltve – Somlyó Zoltántól 1933-ban, nem hosszú, érdemes az egészét felolvasni:

Máglya

Hordják, ötezer éve hordják, egyre
mindazt, mi könnyen hamvad és elég;
hordják a vad rágalmak rőzseágát,
hogy elégessék a zsidók hitét.
Mind összehordják: testet-lelket egybe
s máglyára rakják, hol itt, hol meg ott...
Lobogj fel, máglya, pusztulás, lobogj föl,
ismét eljött hát a te csillagod!

Egyszer pogrom, magára az egyénre;
égessétek el a hust, meg a vért!
Bűnös, mert élni óhajt, csak, mint mások,
bűnös, mert lát, mert az élethez ért!
Másson: pogrom a pénzre, a vagyontra!
– Lelkesedés, mit ércre váltanak... –
A dal ugyanaz mindig s olyan régi...
Oly régi, mint a bűn és a salak...

És most is hordják, most a gondolatnak
pernyéjét szórják föl az ég felé.
Lobog, lobog az áldozati lángnyelv,

a még sosem látott autodafé...
Lobog, lobog és mig pattogva hamvad
a könyv és hull a lapja szertesét:
irtózatoss lángbetűkkel fölírja
az egek kárpitjára az Igét...

Egyenlőség, 1933. május 13.

Ezt az anyagot, a történelem legkoncentráltabb, legérzékenyebb anyagát nem zárhatjuk ki erőszakkal – a holokauszt elbeszélése ismeretében – a holokauszt előkészítésének dokumentumaiból.

A válogató-szerkesztőt azzal szembesítették a lírai dokumentumok, hogy *A magyar holokauszt költészete* antológiát már az 1918-as évben megjelent zsidóellenes pogromok, a forradalmak utáni Magyarország indulásával kell kezdeni. (Szerintem pontosabb, ha a tragédiába torkolló folyamat kezdetét – mint fordulópontot – a Monarchiából kiszakadás s az önálló Magyarország születése mozzanatával jellemezzük. A több száz éve elvesztett függetlenség visszaállítása sokkal jelentősebb fordulat vagy sarokpont a magyar nemzet életében, mint két forradalom, amely csak a rövid, az általában az interregnumot jellemző állapotok velejárója.)

A magyar holokauszt történetének nemcsak az első európai diszkriminációs zsidótörvény, a *numerus clausus*, az 1920. évi XXV. törvény jelzi a kezdetét, hanem az a lírai fordulat, amely minden magyar-zsidó költő életművében éles törésként megmutatkozik.

Már az első *par excellence* magyar zsidó költő, Kiss József hattyúdalában is érződik ez a beszüremelő hangulat, akinek hosszú élete megadta, hogy megtapasztalja a zsidóemancipáció eltörlését is, amit pedig oly örömmittasan üdvözölt (*Zsidó dalok*, 1868). A csalódás megjelenik olyan, Ady legbensőbb köréhez tartozó költő verseiben – többnyire sértődött, sőt: irreddenta keretben –, mint Emőd Tamás. (Szerintem Adynak ezek az 1917-es sorai leírták, elemezték, sőt: plasztikusan le is festették a holokausztot: „Ők, a zsidók, mint az ausztráliai asszonyok, kezelik a hangszereket. Mi, a pusztuló férfi-médiók, táncolunk, haraggal és szerelemmel, gyűlölettel és vággyal – rogyásig. Kár, hogy kevesen vagyunk, sőt sehányan se vagyunk, mi táncolók, magyarok nincsenek Magyarországon. Az már nagyon is politika volna, kíméletlenül megmagyarázni, mi okból nincsenek, de nincsenek. Erejüket kiélt uralkodó osztályok, fölszabadulásra későn hozott, nyomorult parasztság, senyvedő, mert haszontalan fajtákkal és fajtákból

összevéresedett polgárok. Mi a fenéből, nyavalyából –, hogy csúnyábbat ne mondjak – lehetnének itt kultúra-potenciás magyarok? Nemsokára ott tartunk, hogy még a Korroborit se táncolhatjuk, mulathatjuk tovább. Sváb, szepes, ruthén s isten tudja, miféle korcs-magyarok rárohannak a magyarság nevében a muzsikálókra, s összetapossák a hangszereket.”) Szép Ernő 1941-ben – egy enigmatikus, a zsidók számára szinte egyedül engedélyezett lapban, a *Magyar Zsidók Lapjában* olyan 1917-ben írt versét közli újra, amely alkalmas a holokauszt felidézésére. Somlyó Zoltán – akit, lehet, önkényesen, csak Ady mellett tudok elképzelni, nemcsak a gazdag nyelve, hanem éppen a váteszsége miatt – rejtőzködő életműve 1920 utáni szakaszát e rettentő látomással való viaskodás tölti be. Mint Radnóti esetében láttuk, a neokatolikus költők nem kivételek a holokauszt növekvő árnyékának a megérezkítésében. Radnóti alakja és legendáriuma – amely valóban mutat hasonlóságot Jézuséhoz, de nem a katolikus egyház hőséhez, hanem a tőle nemcsak időben messzi, igazi zsidó Jézuséhoz – elfedi kortársai jelentős holokauszt-költészetét, akárcsak a legbelsőbb, a *Nyugat* harmadik nemzedékének olyan költőit nézzük, mint Fenyő László, Zelk Zoltán, Vas István. (De megemlíthetjük bori társainak, Lukács Lászlónak vagy Mária Bélának jóformán ismeretlen tanúságát is.) Az erdélyi Salamon Ernő, akit erdélyi Radnótinak is neveztek, vagy a túlélő Salamon László, mennyiségre és minőségre is tekintélyes költészete sem került be a köztudatba. Ahogy már említettem, a Horthy-korszakba beleszületett nemzedék – akik mást nem ismertek, csak azt, mint egy akváriumban született hal a parányi börtön-medencét – primer halálraítéltség-tudata hitelesen festette meg a kor lényegi szerkezetét, mielőtt a perpetuum mobile – kivárva a körülmények „szerencsés” összejátszását – megkezdhetné volna munkáját.

Ez az a pont, ahol valójában a történettudomány és az irodalomtudomány mezsgyéjére értünk. A szembesüléshez ismerni kellene az irodalmat, amiről beszéltem, kutatni, feltárni és méltón bemutatni, kánonba rendezni – *illetőleg a kánont átrendezni*. S mindeközben azzal is szembesülni, mert ez is elkerülhetetlen, hogy mindeddig miért nem kezdődött el ez a munka? Ugyanis a szembesítés hiánya is egy adott történelmi kort jellemz – ezért ezeket a premisszákat is fel kell tárni.

Előadásommal mindkét tudományág művelőit bátorítanám, hogy egymásnak adjanak anyagot a magyar nemzet nagy tragédiájának és traumájának elbeszéléséhez és értelmezéséhez, hogy nyomán meg lehessen kezdeni a gyógyítás munkálatait – e tudás nagyon is életbevágó „aprópénzre váltását”.